
*М.В. Осокін,
аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СТАН ІДЕОЛОГІЧНОЇ СФЕРИ ЗА УМОВ ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Необхідною складовою продуктивного дослідження складних суспільних явищ є аналіз процесів виникнення і розв'язання суперечностей, які породили ці явища і рухають їх розвиток. Суспільні суперечності породжують, детермінують весь комплекс ідеологічних проблем, завдань, цілей. Конструктивна ж ідеологія є засобом подолання суперечностей суспільного життя, розв'язання ідеологічних, політичних, економічних і культурних проблем.

Сама ідеологія є важливим елементом суспільної свідомості, яка являє собою систему поглядів і ідей (політичних, правових, моральних, естетичних, релігійних, філософських), у яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до навколишньої дійсності. Вона не тільки відображає світ, соціальний передусім, а й активно впливає на його перетворення.

Існує чимало поглядів на ідеологію. Нас цікавлять у ракурсі дослідження такі дві, протилежні між собою. Згідно з однією з них ідеологія є хибна, ілюзорна свідомість. Ідеологія в такому розумінні є, по-перше, сукупність ілюзорних поглядів, згідно з якими ідея панує над світом, а дійсний світ є продуктом світу ідей; по-друге, певний ("ідеологічний") метод мислення, за яким абсолютизується самостійність ідей і поглядів, виникає метафізичний відрив їх від соціальної практики; по-третє, апріорне ставлення до світу, в результаті якого він створюється у процесі світоглядного конструювання уявної реальності, яка видається за дійсність.

Представники іншої, більш поширеної думки, визнають за ідеологією "соціальний статус особливого компонента соціальної організації суспільства" (А.Зінов'єв), її більше значення у житті будь-яких людських спільнот. З трьох основних компонентів суспільства економіка об'єднує людей матеріальними і виробничими зв'язками, політика скріплює соціум за допомогою влади і керівництва, ідеологія разом з суспільним буттям формує вектор розвитку суспільної свідомості, визначає цілі і програми діяльності і за допомогою інформації і пропаганди сприяє їх реалізації.

Можна говорити про ієрархію різних ідеологій. Є ідеологія певних політичних об'єднань, наприклад, жодна серйозна партія не може існувати без своєї ідеології. Є державні ідеології, такою ідеологією в СРСР був марксизм-ленінізм. У КНР разом з соціалістичним вченням з китайською специфікою офіційною ідеологією проголошено патріотизм. Є і світові ідеології, які претендують на всеосяжність, планетарність. До світових ідеологій, з певною умовою, можна віднести світові релігії. Релігія й ідеологія не тотожні, але у світових релігіях ідеологічна, в тому числі моральна складова, – переважає. До світових світських ідеологій належать соціал-демократія, соціалізм, а також ліберальна ідеологія й інші.

Ліберальна ідеологія – продукт Нового часу, продукт модерну, вона виникла на тому етапі розвитку європейської культури, коли починає формуватися новий тип суспільства і новий тип культури – буржуазний, індустріальний.

Історія ліберальної ідеології, її рух від класичного до сучасного змісту супроводжувався зростанням суперечностей і утопічних тенденцій і в результаті призвело до глибокої кризи. Нині вона дедалі менше відповідає потребам розвитку суспільства і викликає розчарування у багатьох людей. На глибоку кризу сучасного лібералізму вказує багато західних вчених, хоча вони і є його прихильниками. Штутгартський філософ Гюнтер Рормозер, впевнений у необхідності лібералізму, вважає, що сучасний лібералізм

знаходиться в глибокій кризі, що пов'язано передусім з відсутністю високих духовних цілей, а також з кризою теорії і політики держави, правової держави, ринкової економіки і соціальної держави, руйнуванням моралі, кризою культури, демократії, виховання, екологічною кризою [5].

Зростання популярності консерватизму в 1980-х роках, впливу соціал-демократії – також серйозні симптоми кризи ліберальних ідей.

Про кризу і навіть крах лібералізму говорить і відомий американський вчений І.Валерстайн. Обґрунтуванню цієї ідеї присвячена його книга “Після лібералізму”. Він пише, що зруйнування Берлінського муру і наступний розпад СРСР були сприйняті як крах комуністичних режимів і крах марксизму-ленінізму – однієї з ідеологічних сил сучасного світу. Це подавалось як остаточна перемога лібералізму. Таке твердження означає зовсім хибне усвідомлення дійсності. Зовсім навпаки – “саме ці події ще більшою мірою свідчать про крах лібералізму і рішучого вступу світу в епоху “після лібералізму” [3, 5].

Однією з причин кризи сучасного лібералізму є крах багатьох ідей Просвітництва, спадкоємцями яких виступають ліберали. Передусім ідея свободи реалізується не так, як вважали класики лібералізму. У сучасних умовах, коли все вирішують ТНК, говорити про свободу індивідуума і ринку не можна. Докорінно змінилася соціокультурна ситуація з часів Локка, держава не стала “нічним сторожем”. Інститут ліберальної демократії також починає “пробуксовувати”.

Суттєва причина його кризи і в тому, що інкорпорація лібералізму в інші неєвропейські моделі культури породила в багатьох країнах військові диктатури, авторитарні режими [2].

Аналізуючи сучасний лібералізм, його ставлення до прав людини і прав народів, І.Валерстайн доходить висновку, що внутрішні суперечності ліберальної ідеології, її криза мають тотальний характер. Ми переживатимемо їх наслідки найближчі півстоліття, вважає він. І як би не вирішували колективними зусиллями цю кризу, яку б нову історичну систему ми не побудували, буде вона гірша чи краща, буде в нас більше чи менше прав людини і прав народів, одне напевно: це вже не буде система, яка базується на ліберальній ідеології, яку ми знали упродовж двох століть [3, 154–155]. Ліберальна ідеологія народилась як антифеодальна і добре послугувала утвердженню і розвитку буржуазного суспільства, його культури. Становлення нового постіндустріального, інформаційного суспільства і його культури в умовах зростаючої глобалізації потребує нових і глибоких, але не ліберальних ідей.

Альтернативою лібералізму стала соціалістична ідеологія (ідея, вчення), яка виникла також у лоні європейської культурної традиції. Перші соціалістичні ідеї виникли ще в епоху Відродження. У культурному просторі Західної Європи виникли різні варіанти соціалізму. Із різних варіантів соціалізму особливо виділяється вчення Маркса і Енгельса, чи марксистський соціалізм, який вплинув на розум людей і хід світової історії. Теоретична концепція соціалізму Маркса і Енгельса спиралась на аналіз капіталістичної дійсності, реально існуючого конфлікту між виробничими силами і способом виробництва, тобто між виробничими відносинами. Маркс і Енгельс не тільки пояснювали теоретичні джерела концепції марксистського соціалізму, а й вказали і на деякі риси комунізму як суспільного ладу.

Комунізм уявляється у вигляді ідеалу. Однак тут потрібно підкреслити, що ставлення Маркса і Енгельса до соціального ідеалу суттєво різниться від того, яким він бачився в епоху Просвітництва. Ідеологи цієї епохи були впевнені, що образ майбутнього суспільства, соціальний ідеал можна і потрібно створити за допомогою Розуму і що практична діяльність противників феодалізму має бути підкорена цьому ідеалу. Маркс і Енгельс на основі дослідження закономірностей суспільного виробництва, діалектики виробничих сил і виробничих відносин у “Німецькій ідеології” пропонують таке твердження: “Комунізм для нас не стан, який повинен бути встановлений, не ідеал, з яким

повинна погоджуватись дійсність. Ми називаємо комунізмом дійсний рух, який знищує теперішній стан”.

Маркс лише в загальних рисах охарактеризував комуністичне суспільство, в якому не буде підкорення людини його поділу праці; зникне протилежність розумової і фізичної праці; праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою необхідністю в житті; разом з загальним розвитком індивідів отримають розвиток і виробничі сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком.

Маркс і Енгельс приділили значну увагу проблемі людини. Сутність людини, за Марксом, є сукупністю всіх суспільних відносин. Якщо характер людини створюють обставини, то потрібно зробити обставини людяними. Маркс вважав, що високо розвинуте виробництво і нові суспільні відносини створять умови для повного задоволення потреб людини, його загального (фізичного, розумового і морального) розвитку, розкриття його талантів і здібностей, а сама людина стане самоціллю комунізму – це і є реальний гуманізм. Його реалізація передбачає розвиток науки, освіти, художньої культури.

Таким чином, соціалістична теорія Маркса і Енгельса будувалась навколо таких базових цінностей культури, як власність, товарне виробництво, держава, демократія і управління, особистість, справедливість, свобода, рівність, характер суспільного ладу. Навколо цих цінностей у їх зв'язку з практикою створення нового, комуністичного суспільства формувалися погляди В.І. Леніна та інших прихильників марксистського соціалізму. Маркс і Енгельс розробили своє вчення, спираючись на ідеї утопічного соціалізму, особливо французького, тому воно не було повністю вільне від утопізму. Проте в марксизмі багато раціональних ідей, і він мав величезний вплив на думки людей у ХХ ст., суттєво змінив соціо-культурне обличчя нашої планети.

Але чим можна пояснити поширення ідей соціалізму на інші країни, їх культуру? Передусім зазначимо, що соціалізм сильний не тільки тим, що підтримує вимоги робітників, а й тим, що він зрозумів з самого початку соціальні наслідки технологічної революції. Соціалізм набув популярності також завдяки своїй революційності. І саме марксистська комбінація діалектичного матеріалізму з політикою комуністичної революції і класової боротьби, кінець-кінцем, отримала підтримку революційної інтелігенції і завоювала Російську імперію і Східну Європу.

Марксистка концепція соціалізму набула досить значного поширення у світі, але серйозного удару було завдано після невдалого його будівництва в СРСР. Соціалістична ідеологія як домінуюча в СРСР та інших європейських країнах проіснувала порівняно не довго. Це був час пошуку альтернативи ліберального соціального проекту. Проблема, з якою зіткнулися соціалістична ідея і соціалістична практика, не означає, що соціалізм як теоретична конструкція і його прихильники є надбанням історії. Отримала поразку та деформована модель, яка була реалізована в СРСР і деяких інших країнах.

Соціалістична ідея, хоча і перебуває у кризі, але навряд чи можна говорити про її смерть. Є і будуть носії соціалістичної ідеї, конкретні люди, організації, які піклуються про її розвиток у зв'язку із змінами культурно-історичних умов. Для розвитку соціалістичних ідей є певні об'єктивні причини. Соціалістичні елементи існують і вдосконалюються в західних країнах вже давно.

Відповіддю на проникнення ідеології в усі сфери людського життя стала теорія деідеологізації. Вона виникла в епоху “холодної війни” і була відповіддю Заходу на проникнення марксистсько-радянської ідеології і водночас спроба певних соціальних груп утвердити нову ідеологічну парадигму, яка відповідала б реаліям західного способу життя. Своєрідною основою виникнення означеної теорії слугувало й те, що традиційна класова боротьба буржуазії і пролетаріату в країнах розвинутого капіталу в цей період практично втратила первинний ідеологічний сенс.

“Людина як вільна істота приречена вибирати певні ціннісні орієнтації: вона в принципі не може перекласти відповідальність за вибір ціннісних позицій на наукове пізнання (якщо хоче залишитися вільною та відповідальною істотою). Зрештою, пише

В.Лісовий, те, що звичайно називається словом “деідеологізація”, якщо це слово має хоч який-небудь сенс, означає тільки усвідомлення вад ідеології та застосування розумового зважування наслідків тих чи інших ціннісних орієнтацій. Таке підвищення ролі критичного мислення (раціоналізму) не означає повного усунення стереотипів, упередженості і міфів як деякої складової самобутніх культур: “деідеологізація” у позитивному значенні цього слова означає застосування критичного мислення тільки там, де це застосування є доречним з огляду на досягнення порозуміння між людьми та усунення причин для насильницьких конфліктів між ними. І в міру того, як рівень інтелектуальної культури внаслідок підвищення ролі гуманітарної освіти зростає, політичним ідеологіям не залишається нічого іншого, як ураховувати критику їхніх хиб. І це ураховання полягає у тому, що вони дедалі більшою мірою включають політичну філософію та політичні теорії як свій складник” [4, 73–74].

Теорія деідеологізації, так само як і теорія реідеологізації, великою мірою знецінюється саме і тільки тоді, коли кожна з них претендує на самодостатність і виключну істинність. Тільки постаючи взаємодоповнюючими, вони набувають значення вельми дійових засобів політично-практичного перетворення суспільства в напрямі досягнення постіндустріальних реалій. Однак не можна не визнати і тієї обставини, що коли йдеться не просто про перетворення суспільства, а про його докорінне перетворення, як у випадку з сучасною Україною, коли йдеться про перехід від одного типу суспільства (індустріального) до іншого типу соціуму (постіндустріального) роль ідеології і справді підноситься. Втім, на окремих стадіях згаданого перетворення ця роль може і девальвуватися. Наприклад, на найпершій стадії постіндустріального переходу.

До 90-х років минулого століття в Українській державі була досить сильною ідеологічна складова, але становище докорінно змінилося після розпаду СРСР. Комуністична ідеологія була “скасована”, але на її місце не прийшла ніяка інша ідеологія як домінуюча. Та і не могла прийти. Варто враховувати також, що питання про стан ідеологічної сфери є нині актуальним для різних типів суспільства: і для системи постіндустріалізму, і для країн третього світу. Однак особливої значущості означена проблема набуває для суспільств перехідного типу. Зокрема, для нашого, українського суспільства, що перебуває на стадії постіндустріальної трансформації. Для створення нової ідеології потрібен час, кадри, які розуміють особливості нового часу і здатні сформулювати соціальну мету, потрібно розуміння владою важливості теоретичної роботи і необхідності мати ідеї, які об’єднують суспільство і надають сенс будь-якій діяльності. Нічого подібного нині немає.

Але після останньої президентської кампанії, коли стало очевидним, що в Україні два протилежні погляди на майбутній розвиток країни, керівництво країни дійшло висновку, що Україні потрібна нова національна ідея, яка могла б об’єднати розколоте українське суспільство. Полеміка, яка виникла з цього питання, ні до чого не привела, хоча певні спроби сформулювати національну ідею продовжуються.

Останніми роками в Україні були zdeформовані, zdeвальвовані чи усунуті як безперспективні фундаментальні цінності та пріоритети, за якими живуть розвинені народи світу. Заради справедливості та вичерпності потрібно зауважити, що деякі смисложиттєві цінності й пріоритети ще взагалі не були сформовані функціонально достатньою мірою. А, значить, девальвації та розпаду були піддані їхні сурогати, замітники, котрі інтерпретувались як “цінності нової цивілізації”.

На жаль, формування ідеології нового українського суспільства і на сьогодні ще не стало пріоритетним завданням, тоді як ми бачимо абсурдність загальної деідеологізації і спостерігаємо духовно-моральну кризу суспільства. Разом з проблемою економічного зростання, бідністю, наступом на соціальну сферу, втратою орієнтирів і відчуттям безнадійності – все це призводить до зростання протестних настроїв. Утворюється парадоксальний союз лівих і правих сил, які консолідуються в боротьбі і які об’єднуються “ідеологією виживання”.

У політичних дискусіях, у ЗМІ останнім часом дедалі частіше порушується тема нової соціальної революції в Україні. Нової революції Україна може не витримати, бо пасіонарний потенціал українців серйозно підірваний у результаті небачених потрясінь ХХ ст.: національно-визвольний рух 17–20-х років, дві світові війни, репресії, які забрали життя десятки мільйонів співвітчизників, трансформації останніх 16-ти років, що призвели до бідності і морального зuboжіння великої кількості людей.

За цих умов необхідність сильної ідеології в масштабах суспільства є життєво необхідною. Один з американських дослідників постіндустріалізму Лестор К.Туроу пише: “Нації об’єднують чи зовнішня загроза, чи сильна внутрішня ідеологія, якою і був комунізм... Сьогодні урядовці Росії та інших (пострадянських) країн не мають у своєму розпорядженні ні сили, ні ідеології. Без зовнішнього ворога, без пануючої ідеології, яку належить пропагувати та захищати, національна держава, як вчить історія, починають конфліктувати з сусідами... Якщо немає сильної внутрішньої ідеології, ні явної зовнішньої загрози, нації розпадаються на протидіючі етнічні, расові чи класові групи” [1, 214–217].

Відсутність сильної об’єднуючої ідеології, плюралізм думок в Україні перевершили очікування багатьох, тих, хто цього домагався. І все-таки із ідеологічного хаосу можна виокремити кілька найбільш помітних ідеологічних течій.

Керівництво України початку 90-х років минулого століття сподівалося на швидке впровадження у країні ліберально-демократичних ідей. Але ліберальна ідеологія не набула значного поширення в українському суспільстві. По-перше, тому що спроби нав’язати їх супроводжувалися таким падінням життєвого рівня населення, таким зростанням злочинності, корупції і некерованості, що не могло бути сприйнято українським суспільством. По-друге, ліберальна ідеологія уявлялась у нашому суспільстві у вигляді розрізнених положень, вона не була вистраждана народом, і тому залишилася ідеологією незначної частини суспільства. Останні вибори до Верховної Ради продемонстрували як суспільство ставиться до партій з ліберальною ідеологією.

Одним із антиподів лібералізму виступає ідеологія Комуністичної партії України. Ця ідеологія відмовилася від найбільш одіозних формул минулого і являє собою суміш марксизму-ленінізму, деяких положень соціал-демократичної ідеології і шляхетного сталінізму. Проблемою для них залишається лише продовження і розвиток комуністичної ідеології і адаптація до реалій ХХ ст.

Набирають сили і націоналістичні рухи і партії, які користуються підтримкою населення західних областей України, що зумовлено історичними і культурними особливостями цього регіону. Але можна простежити тенденцію до зменшення частки поміркованих націоналістів у бік їх більшої радикалізації з притаманними їм ксенофобією, шовінізмом, расизмом.

У центрі спектру політичних сил України тепер знаходяться Партія регіонів, а також Блок Юлії Тимошенко, ідеологічна платформа яких містить елементи державництва, європейської соціал-демократії, лібералізму. Однак важко казати про ясність і систематизованість ідеології “регіоналів”, і особливо БЮТу. Вона є розмитою, оскільки ці партії належать до партій з харизматичними лідерами із слабкою ідеологічною платформою.

Останнім часом посилюється вплив релігії на суспільство, але впровадження у свідомість українців християнських цінностей є кращим, ніж повна моральна деградація. Але той факт, що зросла кількість людей, які сповідують ту чи іншу релігію, відвідують церковні служби, не стає на перешкоді зростанню насильства, корупції, наркоманії та інших аморальних проявів у суспільному житті. І навряд чи релігійна ідеологія здатна вивести наше суспільство із хаотичного стану, в якому воно опинилося після оголошення деідеологізації.

Державі потрібна світська гуманістична ідеологія, яка сприяла б відродженню країни і згуртованості суспільства. Однією із базових ідей такої ідеології повинна стати, напевно,

ідеологія патріотизму. Але за усієї важливості громадянського патріотизму, тільки цим обмежуватися не можна. Потрібно сформулювати національні цілі, розробити перспективну стратегію, яка визначає довгострокові орієнтири розвитку країни. На наш погляд, проблема єдиної загальнонаціональної ідеї і прийнятної для більшості українців ідеології, формування “філософії загальної справи” – головна проблема початку ХХІ ст.

Пошук більш адекватних нашому часу уявлень про майбутнє суспільства, ми впевнені, триватиме. Дуже важливо з урахуванням сучасних реалій і тенденцій суспільного розвитку і культури переосмислити теорію і пов’язаний з соціалістичною ідеєю практичний досвід, виявити позитивні й негативні моменти. Потрібно зберегти все раціональне, наукове в соціалістичній ідеї, використовувати позитивне, що є в інших світських ідеологіях. Тільки на цій основі можна і потрібно розробити соціальну доктрину й основу для створення сучасного суспільства і держави.

Відступ на другий план комуністичної ідеології означав не перемогу Заходу, а поразку ідеології взагалі, також і ліберальної. Про це дедалі частіше пишуть західні і вітчизняні філософи і політологи. Сучасний світ дедалі глибше занурюється в океан бездуховності та всевладдя споживання. Це світ, якому реально загрожує залишитися без життєздатної ідеології. Але чи життєздатний у такому разі цей світ?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Валерстайн И.* После либерализма. – М., 2003.
2. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз // Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* – К., 2002.
3. *Лісовий В.* Культура–ідеологія–політика. – К., 1997.
4. *Туроу К. Лестор.* Будущее капитализма // Новая индустриальная волна на Западе. Антология. – М., 1999.
5. *Рормозер Г.* Кризис Либерализма. – М., 1996.